d{kk & 4

fVIi.kh

2

; e% fu ; ek'p

भवन्तः जानन्ति यत् पतंजली अष्टाङ्गयोगस्य अष्टचरणानां निर्माणं कृतवान्। तेसन्ति – यमः, नियमः, आसनम्, प्राणायामः, प्रत्याहारः, धारणा, ध्यानम्, तथा समाधिः ।

पतंजल्या वर्णिते प्रथमद्वे अङ्गे सामान्यनैतिकरूपेण यमनियमयोः वर्णनं वर्तते। एतौ सार्वभौमिकसिद्धान्तरूपे तथा व्यक्तिगतजीवनसम्बन्धेऽपि द्रष्टुं शक्यते । यमस्य व्यक्तिगतजीवनेन सह सम्बन्धो वर्तते तथा नियमः सामाजिकोऽनवशासनो वर्तते यत् वयं परस्परं कथं व्यवहारं कुर्याम । तथा समान्यजनेभ्यः एतादृशः परामर्शः प्रदीयते यत् बाह्यवातावरणस्य क्रियाकलापेन सह आन्तरिसामञ्जस्योऽपि भवितव्यः ।

mÌ';kfu

एतत् पाठं पठनानन्तरं भवन्तः सक्षमाः भविष्यन्ति :

- यामानां मूलविवरणम् अवगमने ;
- यमस्य प्रकाराणां सूचीं निर्माणे ;

d{kk & 4

fVIi.kh

- नियमानां मूलविवरणम् अवगमने ;
- नियमस्य प्रकाराणां सूचीं निर्माणे ।

2-1 ;e%

यमं मुख्यरूणे पञ्चधा विभज्यते – अहिंसा सत्यम्, अस्तेयः, ब्रह्मचर्यः, अपरिग्रहः च। एतान् वयं कथया माध्यमेन अवगच्छामः ।

i. v¢gl k

अहिंसायाः अर्थः अस्ति हिंसायाः अभावः । मनक्रमवचनैः अन्येभ्यः दुःखं प्रदानं सम्यक् कार्यं नास्ति अतः अस्मात् दूरं भवितव्यम् ,

कदा कदा वयं अज्ञानेन अन्येषाम् अहिंसां कुर्मः । सामन्यतया विचारेण विना अन्येषां हानिं कुर्मः यथा पशूनामुपरि शिलाखण्डानां प्रहारम्, कीटपतङ्गानामुपरि प्रहारम्, एतं सर्वं कार्यं एतेभ्यः हानिप्रदः वर्तते । अस्माकं शास्त्रं कथयति यत् एतादृशानि कार्याणि समस्यानामाह्वानं कुर्वन्ति । अत्रैका कथा वर्तते या एतं संविधानं दर्शयति ।

पूर्वयुगे माडव्यनामकीयः एकः धर्मज्ञः आसीत् , सः स्वसम्पूर्णं समयं वने तपस्यां कृतवान्, तथा चिरकालपर्यन्तं मौनव्रतधर्मस्य पालनं करोति स्म । एकदा तस्यक्षेत्रस्य चौराः राजभवने प्रविश्य कानिचन वस्त्राभूषणानि चोरितवन्तः। द्वारः पालः जागृतः परन्तु चौराः चोरियत्वा धाविताः। द्वारपालः तेषां अनुगच्छन् एकस्मिन् वने आगतः, तत्र चौराः एकं महर्षिं दृष्टवन्तः, ते द्वारपालस्य भयेन सम्पूर्णं धनं आभूषणं तत्रैव संस्थाप्य अधावन्, द्वारपालः यदा महर्षेः कुटीरे आगतः तदा महर्षेः पार्श्वे चोर्याभूषणं दृष्ट्वा तथा तं महर्षिं

चौराणां नेता मत्वा तमोत्थाय राजानं निकषा नीतवान्, तत्र नृपः तं महर्षिं चोर्यभियोगे मृत्युदण्डस्वरूपं शूलीसजां दत्तवान् । तत्र सः महर्षिः दण्डं तु प्राप्तवान् परन्तु तपप्रभावेण तस्य मृत्युः नाभवत् सः ज्ञातवान् यत् पूर्वकाले बाल्यावस्थायां सः एकस्मिन् कीटे एकं कण्टकं क्षोभयितवान्, अनेनैव कारणेन तेषामेतादृशी दशाभवत् । अनन्तरं ते स्वशिष्यान् आदिष्टवान् यत् कदापि हिंसा न करणीया । अतः अस्माभिः कदापि कस्यापि प्राणेः हानिः न करणीयाः यतोऽपि कियतोऽपि लघुतमो भवेत् ।

ii. lR;e

सत्यस्यार्थं सत्यभाषणं वर्तते । तथापि प्रत्येकावसरे सत्यभाषणं वांछनीयं नास्ति । यतोहि एतत् अनावश्यकरूपेण कस्यापि हानिः अपि कर्तुं शक्यते । अतः अस्माभिः विचारः करणीयः यत् वयं किं वदामः, कथं वदामः तथा कथं अन्यान् प्रभावितं कुर्मः । यदि अस्माकं सत्यभाषणेन नकारात्मकः परिणमो भवति चेत् अस्माभिः तदा मौनं भवितव्यम् ।

आगच्छन्तु अनया कथया माध्यमेन सत्यम् अवगच्छामः ।

एकदा एकः काष्ठविक्रेतुः कुठारः तस्य त्रुट्या नद्यां अपतत् , सः निर्धनः जले अन्विष्टवान् परंतु तस्य सर्वम् अन्वेषणं व्यर्थमेव गतम् अन्तिमे सः उच्चौः स्वरेण क्रन्दनमकरोत् । तस्या वार्तां श्रुत्वा भगवान् तस्य पुरस्तात् प्रकटितः, तथा नद्याम् अन्तर्ध्यानं भूत्वा एकं स्वर्णकुठारं ग्रहीत्वा आगतः । काष्ठविक्रेता न स्वीकृतवान् सः उक्तवान् यत् तस्य कुठारः तु लौहस्यासीत् । भगवान् पुनः अन्तर्ध्यानमभवत् तथा एकं रजतस्य कुठारं ग्रहीत्वागतः परन्तु काष्ठविक्रेता पुनः निषेधं कृतवान् यत् एषोऽपि मम कुठारं नास्ति ।

भगवान् पुनः नद्यां गतवान् तथा तस्य वास्तिकं लौहस्य कुठारं आनीय तस्मै दत्तवान् । सम्प्रति सः प्रसन्नो भूत्वा तं स्वीकृतवान् । ईस्वरोऽपि तस्य निर्लोभतया प्रसन्नोऽभवत् तथा तस्मै स्वर्णरजतयोः कुठारमपि प्रदत्तवान् । अत्र सः काष्ठविक्रेता सत्यस्य फलं प्राप्तवान् ।

iii. vLr;%

अस्तेयः यमस्य तृतीयो भागो वर्तते ।अस्तेयस्यार्थः चोर्याः अभावः ।अस्यैकोऽपि अर्थोविद्यते सन्तोषस्याभावः एषः अस्मान् तानि वस्तुनि प्रति प्रेरयति यानि सम्प्रत्यस्माकं पार्श्वे नास्ति यथा अत्यधिकमूल्यवतः वस्त्राणि कारयानानि इत्यादयः । तथा अस्य भावार्थः एतादृशं चिन्तनमपि वर्तते यत् "अहं सम्यक् नास्मि", "मम पार्श्वे पर्याप्तं नास्ति" ।स्वपार्श्वे अभावो दृष्ट्वा अस्माकं मनसि चोर्याः भावना जायमाना भवति ।यस्मिन् क्षणे वयं जीवने हेयभावनां जागृयामः तदा लोभः प्रवर्धते, एषः अस्मान् स्थितसुखप्रदातृभ्यवस्तुभ्यः दूरं करोति। अस्तेयम् एकया कथया माध्यमेन अवगच्छामः ।

pkj% rFkk 0;kikjh

एकः हीरकचोरः आसीत् सः बहुमूल्यान् हीरकान् चोरयति स्म । सः एकदा प्रसिद्धहीरकव्यापारीं हीरकान् चोरयन् दृष्टवान् तथा सः चोर्याः सुनिश्चयं कृतवान् तथा सः व्यापारिणा सह रेलयाने आरूढवान् । मार्गः दीर्घतमः आसीत् तत्र सः दिनत्रयं व्यापारिणः स्यूतेषु हीरकान् अन्विष्टवान् परन्तु असफलोऽभवत् अनन्तरं सः अन्तिमे स्वपराजयं स्वीकृत्य व्यापारीम् उक्तवान् यत् "मया दिनत्रयं जातं परन्तु हीनकाः न प्राप्ताः अतः भवानेव वदतु यत् भवान् कुत्र स्थापितवान् अनन्तरं सः हीरकव्यापारी उक्तवान् यत् मां पूर्वमेवैव सन्देहं जातं यत् त्वं

fVIi.kh

कोषकर्तकः अस्ति अतः मया मम हीरकाः तत्र स्थापिताः यत्र भवान् कदापि द्रष्टुं न शक्यते । अनन्तरं सः व्यापारी चौरस्य पार्श्वे गत्वा तथा चौरस्य स्यूतेषु स्वहीरकान् निष्कासितवान् । तथा तं चौरं आरक्षकाय प्रदत्तवान् ।

अनया कथया ज्ञायते चोर्याः दुष्परिणामः एकदा त्वश्यमेव प्राप्तोभवति अतः अस्माभिः अस्तेयः न करणीयः

iv. vifjxg%

अपरिग्रहस्यार्थो वर्तते यत् तदैव स्वीकरणीयः यदावश्यकं वर्तते । तथा कस्यापि स्थितेः लाभग्रहणाय अत्यधिको लोभी न भवितव्यः । केवलं स्वार्जितम् एवास्माभिः स्वीकरणीयं यदि वयम् अधिकं स्वीकुर्मः चेत् वयं अन्यस्य शोषणं कुर्वन्तः स्मः । आगच्छन्तु कथया अवगच्छामः ।

ykHkh czkã.k%

तेनालीरामस्य ज्ञानस्य विषये एका कथा प्रचलितास्ति । विजयनगरस्य प्रसिद्धराजा कृष्णदेवरायस्य माता दयालुस्वभावयुक्ता आसीत् । सा तीर्थयात्रां कृतवती तथा बहुविधदानम् अपि कृतवती । एकदा तस्येच्छा ब्राह्मणानां कृते आम्रफलप्रदानस्याभवत् परन्तु सा पूर्वमेव मृतवती, राजा तस्याः शास्त्रोचित विधिना सर्वविधसंस्कारं कृतवान् । एकदा सः ब्राह्मणान् आहूत्योक्तवान् यत् "मम मातुः इच्छा भवद्भ्यः आमप्रदान्स्यासीत् परन्तु सा तु गता, अतः माय किं करणीयम् । ब्राह्मणाः लुब्धाः आसन् ते उक्तवन्तः यत् यदि राजा प्रत्येकस्मै ब्राह्मणायैकेकं स्वर्णाम्रफलं यच्छति चेत् तस्यमातुः इच्छा पूर्णा भविष्यति । नृपः

d{kk & 4

fVIi.kh

ब्राह्मणानाम् आज्ञां मत्वा स्ववित्तमन्त्रिणम् आदेशं दत्तवान् यत् सर्वेभ्यः ब्राह्मणेभ्यः एकमेकं स्वर्णाम्रं देहि । सर्वे ब्राह्मणाः स्वर्णाम्रं प्राप्तवन्तः । तत्र नृपस्य एको मन्त्री तेनालीरामनामकीयः आसीत् सः एतां सर्वां घटनां दृष्टवान् । सः सर्वान् ब्राह्णणान् भोजनार्थं स्वगृहे आहूतवान् । सर्वे ब्राह्मणाः भोजनार्थं तेनालीरामस्य गृहे गतवान् । तत्र तेनालीरामः स्वगृहस्य द्वारे लोहदग्धमेकं लोहदण्डं स्वीकृत्य स्थितवान् । सः ब्राह्मणान् दृष्ट्वा उक्तावान् यत् मम मातुः जानुनोः बहु पीडा आसीत् तस्याः इच्छा आसीत् यत् लोहोष्णदण्डेन ममोपचारो भवेत् परन्तु सा पूर्वमेव गतवती अतः तस्याः इच्छां पूर्णार्थं मया भवन्तः आहूताः। भवन्तः अनेन विधिना स्वोपचारं कारयित्वा मम मातुः इच्छां पूरयन्तु। अनेन सा शांतिं प्राप्स्यति । सर्वे ब्राह्मणाः स्वदोषं ज्ञातवन्तः तथा सर्वान् आम्रान् नृपाय प्रदत्तवन्तः ।

तेनालीरामः नृपं उक्तवान् यत् राज्ञः धनं लुब्धेभ्यः प्रदाय वित्तकोषस्य शोषणं न करणीयम् अपि तु प्रजायाः दुःख निवारणार्थम् अस्य प्रयोगो भवितव्यः ।

उपरोक्ता कथया माध्यमेन एषा शिक्षा मिलति यत् अस्माभिः कदापि लोभः न करणीयः । तथा आवश्यक्तायाः अधिकं संग्रहो न करणीयः ।

2-2 fu;e

नियमस्य अर्थः वर्तते यत् जीवने केचन नियमाः पालनीयाः । व्यक्तिगतं निरिक्षणार्थं निर्धारिताः नियमाः सन्ति । यमवत् पञ्चनियमाः अपि सन्ति । एते केवलम् अध्यनायैव नास्ति इमे तु अस्माकं जीवनस्य प्रतिनिधित्वं कुर्वन्ति । आगच्छन्तु एकया कथया माध्यमेन अवगच्छामः ।

i. 'kkSp%

प्रथमो नियमः शौचः वर्तते यस्यार्थः पवित्रता तथा स्वच्छतास्ति । शोचः द्विधा भवति आन्तरिको बाह्यः च । बाह्यः स्वच्छतायाः तात्पर्यं शरीरस्य स्वच्छता अस्ति तथा आन्तरिकस्वच्छतायाः तात्पर्यं मनसः स्वच्छतया सह शरीराङ्गानां सम्यक्तया कार्यम् । एकया कथया माध्यमेन शौचम् अवगच्छामः ।

rhu lo.J"B fe=

एकस्मिन् ग्रामे त्रीणि मित्राणिदृ मोहनः ,ललितः,तथा अर्जुनः निवसन्ति स्म । तेषां परस्परं बहु मित्रतासीत् । ते एकस्मिन् विद्यालये एव पठन्ति स्म । ते प्रतिदिनं विद्यालयं गच्छन्ति स्म । तेषां ग्रामं बहुसुन्दुरतमः आसीत् पर्यटकाः तत्र आगच्छन्ति स्म। एकदा अर्जुनः विद्यालयं न आगतवान् । तस्यानुपस्थितं दृष्ट्वा मोहनललितौ चिन्तितौ अभवताम् । तौ तस्य गृहं गमनस्य निश्चयं कृतवन्तौ । तत्र गत्वा तौ आश्चर्यचकीतौ संजातौ यत् तत्र बह्वधिकास्वच्छतासीत्। तत्र तयो मित्रमर्जुनं तपेदिकज्वरेण पीडीतो आसीत्। तस्य माता बह्वधिकं क्रन्दनं कुर्वन्ती आसीत् । अर्जुनः परिश्रान्तः आसीत् तथा वार्तापि कष्टेन कुर्वन् आसीत् तपदिकज्वरः (मलेरिया) एतादृश रोगः वर्तते यत् मत्सकैः प्रसरति । तथा तस्य पिता उक्तवान् यत् अस्वच्छतयात्र पर्यटकापि नागच्छन्ति ।अग्रिमे दिवसे तौ कक्षायां अर्जनस्य विषये उक्तवन्तौ। सर्वेस्वमित्राय किमपि करणस्य सुनिश्चयं कृतवन्तः । तथा आत्मनं लघु लघु समूहेषु विभज्य ते तत्र स्वच्छता कार्यं प्रारब्धवन्तः । ते अवकरं एकत्रीकृत्य तम् अवकरपात्रं स्थापितवन्तः, अस्वच्छजलस्यापि स्वच्छतां कृतवन्तः अनेन मत्सकाः न्यूनाः संजाताः । एवं ते सप्ताहवपर्यन्तं स्वच्छता कार्यं कृतवन्तः । अनेन कार्येण तत्र स्थिताः जनाः प्रेरिताः संजाताः तेऽपि अग्रयागत्य स्वच्छताकार्ये

fVIi.kh

भागं स्वीकृतवन्तः । इत्थं तत् स्थलं स्वच्छतमं संजातम् । तथा रोगोऽपि तत्स्थानात् दुरमभवत् । पर्यटकाः पूर्ववत् ग्राने आगतवन्तः । प्रार्थना सभायां प्राचार्यः बालकानां बहुप्रशंसां कृतवान् । जिलाधीशोऽपि बालकानां प्रंसशामकरोत्। ग्राम्यजनानां स्वच्छताकार्यं चलचित्रमाध्यमेन प्रदर्शितम् । बहूनि राज्यानि स्वच्छतायाः आन्दोलने भागं स्वकृतवन्तः अनेन प्रकारेण इदमान्दोलनं सम्पूर्णदेशे प्रसरितम् । अन्तमे तु राष्ट्रपतिमहाभागः अपि एवं घोषितवान् यद् अस्माकं भारतं स्वच्छभारतम् ।

यदि वयमिच्छामश्चेत् स्वदेशं स्वच्छं कर्तुं शक्नुमः । सर्वप्रथमं तु अस्माभिः स्वपरिवेशस्य स्वच्छता करणीया । तथा बाह्यस्वच्छतया सहा आन्तरिकस्वच्छतापि करणीया ।

ii. lrks"k%

एकोनियमः सन्तोषोऽपि वर्तते । सन्तोषस्य तात्पर्यं सन्तुष्टस्य भावना वर्तते । कस्यामपि जीवनशैल्यां शांतिपूर्वकेण निवासं तथा समस्याः अनुभवन् सर्वविध परिस्थितिषु प्रेमपूर्वकेण निवासः सन्तोषेणैव सिद्धयते । आगच्छन्तु कथया माध्यमेन सन्तोषं अवगच्छामः ।

vlrq"V% u`i%

पुरातनकाले एकः कुशलनामकीयो नृपः आसीत् । सः बहुः दयालुस्वभावयुक्तः आसीत् । तस्य पार्श्वे धनं स्वास्थ्यं सेना आदि बहु किमपि आसीत् । सः बहुः शक्तिशाली नृपः आसीत् । तमैकां समस्याम् आसीत् यत् तस्यपार्श्व यत् किमप्यासीत् तेन सः सन्तुष्टो नासीत् । भगवत् कृपया तस्यपार्श्वे एका शक्तियुक्तानीलमणिः आसीत् । अनया सः किमपि कर्तुं समर्थः आसीत् । एकदा सूर्यः बहुप्रकाशमानः आसीत् । नृपः ईर्ष्यामकरोत् । सः नीलमणिना

fVIi.kh

सूर्यः अभवत् तथा सूर्यवत् प्रकाशमानः संजातः संजातः । पुनः सः मेघान् दृष्टवान्, मेघाः सूर्यस्य प्रकाशं मार्गैव अवरुद्धवन्तः । सः चिन्तयितवान् यत् मेघाः सूर्यस्यापेक्षाः इतोऽपि श्रेष्ठाः । सः मेघः अभवत् । मेघो भूत्वा यदा सः यात्राकरोत् । तदा मार्गे गिरयः आगताः । एकेन गिरिणा तस्य बहु शाखाः अभवतन् । पुनः चिन्तयितवान् यत् पर्वतः मेघानामपेक्षा इतोऽपि श्रेष्ठाः सन्ति। सः नीलमणिना पर्वतोऽभवत् । एकदा पर्वतकर्तकाः श्रमिकाः तत्रागताः ते पर्वतस्य प्रारब्धवन्तः एवं दृष्ट्वा सः विचारितवान् यत् पर्वतस्यपेक्षा पर्वतकर्तकाः श्रमिकाः इतोऽपि श्रेष्ठाः सन्ति, सः श्रमिकोऽभवत् । श्रमिकाणां नृपः तं सेनिकैः सह पर्वतकर्तनस्य आदेशं दत्तवान् । सः श्रमिकवत् श्रमं कर्तुम् असमर्थोऽभवत् अन्तिमे सः विचारितवान् यत् अहं नृपरूपैव श्रेष्टतमोऽस्मि अतः सः निलमणिना पुनः राजा अभवत् तथा दयालु स्वभावयुक्तः सर्वविधतृष्णाभ्यः विरक्तोऽभवत् ।

उपरोक्ता कथया वयमवगन्तुं शक्नुमः यदस्माकं पार्श्वे यत् किमप्यस्ति तस्मिनेव सन्तुष्टो भवनीयम् । अन्यथा नृपवत् कुत्रापि सुखं न प्राप्तुं शक्नुमः ।

iii. ri%

तपः शरीरस्य सर्वविध गतिनां सम्बन्धे वर्तते ।अस्यार्थ एवमप्यस्ति यत् विना बहिर्प्रकाश्य आत्मनः इच्छानां संयमितकरणम् । शाब्दिकरूपेणास्यार्थः शरीरायोर्जां प्रदानं तथा शुद्धकरणं वर्तते । तपसः धारणायाः पृष्ठे एषो विचारो वर्तते यत् वयं स्वोर्जां जीवने उत्साहेन सह योजने तथा भगवत्प्राप्तिमन्तिमं लक्ष्यं प्राप्तुं शक्नुमः आगच्छन्तु अनया कथया तपः अवगच्छामः

ufpdrk

कठोपनिषदि एकस्य नचिकेतानामकीयबालकस्य विषये एका प्रेरणास्पदा कथा वर्तते।

तस्य पितुः नामोद्दालकः आसीत् । एकदा उद्दालकः देवान् प्रसन्नार्थम् एकं यज्ञं कृतवान्, तथा तदैतादृशी प्रथासीत् यत् यज्ञान्ते ब्राह्मणेभ्यः धेनुदानं भवति ।

उद्दालोको एकः कृपणः ब्राह्णणः आसीत् । सः दुग्धरहीतानां वृद्धानां च गवां दानं कृतवान् । तासु एकापि दुग्धं न प्रदत्तवती । अनेक नचिकेता दुःख्यभवत्। सः अस्मिन् विषये पितरं पृष्टवान् यत् मां कस्मै प्रदास्यति भवान् । पिता तस्य वचनैः क्रोधितोऽभवत् परन्तु किमपि नोक्तवान् । यदा नचिकेता पुनः स्ववचनस्य आवर्तनं कृतवान् तदोद्दालकोः अतिक्रोधितो विवेकहीनः च संभूत्वोक्तवान् यदहं त्वां यमाय प्रददामि ।

एवं श्रुत्वा नचिकेता चिन्तयितवान् पितुराज्ञा पालनीया अतः मया यमपुरीं गमनीयम् । यतोहि अस्यार्थः गृहत्यागमपि वर्तते ।

तस्य पितरं स्वत्रुटिमपज्ञातवान् परन्तु तं तत्रैव भवनार्थं प्रयासमपि कृतवान् । परन्तु नचिकेता तत्र न अतिष्ठत् । सः यमपुरीं गतवान् । यमपुर्यां द्वारपालाः तमुक्तवान् यमः कमप्यावश्यककार्येण दिनत्रयाय बहिर्गतः ।

नचिकेता तेषां प्रतीक्षार्थं तत्रद्वारैव तिष्ठन् तेषां प्रतीक्षामकरोत् । दिनत्रयं सः भोजनादिकं न स्वीकृतवान् । चतुर्थे दिवसे आगमनसमये यमः नचिकेतां स्वद्वारे दृष्टवान् । सः चिन्तयितवान् एते ब्राह्मणबालकस्य आतिथ्यं न कृतवन्तः । अस्मै पराधया सः द्वारपालान् वचनैः ताडितवान् तथा तस्योचितातिथ्यं कृत्वा सीदनाय तस्मै कटं दत्वोक्तवान् यत् – "त्वं दिवसत्रयं निरहरोभूत्वा मम प्रतीक्षां कृतवान् अतोऽहं त्वया बहुप्रसन्नोऽस्मि तथा तुभ्यं वरदानत्रयं दास्यामि। तव यदिच्छास्ति तं याचतु । "नचिकेता उक्तवान् यत्" प्रथमं वरं ममकृते एतं यच्छतु यत् यदाहं गृहं गमिष्यामि तदा मम पिता सर्वं विस्मृत्य प्रेमपूर्वकेण मम स्वागतं कुर्यात् । द्वीतीयं वरस्वरूपं स्वर्गप्रदायिन्याः विद्यायाः ज्ञानं यच्छतु । तथा तृतीयं वरं मां आत्मविद्यायाः (ब्रह्मविद्यायाः)

fVIi.kh

ज्ञानं भवेत्" । यमः उक्तवान् यत् "हे नचिकेता त्वं वरद्वयं तु मया प्रदत्तं परन्तु तृतीये वरस्यापेक्षा त्वं मां अन्यं स्वर्णं, अश्वान्, सुन्दर्यः, सर्वविध सुखसम्पदां याचतु" । नचिकेता उक्तवान् यत् "सांसारिकाः पदार्थाः तु नश्यमाणाः सन्ति अतः एतान् स्वकृत्य अहं किङ्करिष्यामि"। एवं नचिकेता उक्तवान् ।अन्तिनमे यमः तस्मै तृतीयं वरमपि प्रदत्तवान् ।अनेन नचिकेता आत्मज्ञानेन प्रबुद्धोऽभवत् ।

नचिकेता अस्मान् तपसः माध्यमने सर्वविधबाधानां प्रत्यक्षीकरणं प्रति तथा शास्वतसुखं प्राप्त्यर्थं प्रति प्रेरितं कृतवान् ।

एषा कथा अस्मान् सर्वान् प्राणिनः प्रति दयालुतां करणार्थं तथा पिररौ सम्मानार्थं प्रेरितवती ।

iv. Lok/;k;%

चतुर्थो नियमः स्वाध्यायो वर्तते । स्वः इत्युक्ते आत्मनः, अध्यायः इत्युक्ते परीक्षणम् ।अनया कथया माध्यमेन सम्यक्तयावगच्छामः ।

,dyO;%

सम्भवतः भवन्तः जानन्ति यत् गुरुद्रोणाचार्यः कः आसीत् ? तेकौरवपाण्डवानां गुरुः आसीत् ।ते राजकुमारान् अस्त्रविद्यां शिक्षयति स्म ।एकदा तेषां पार्श्वे एकलव्यः नामकीयः एकः बालकः धनुर्विद्यां शिक्षणार्थम् आगतः ।द्रोणाचार्यः अस्यां दुविधायां संजातं यत् ते भीष्माय वचनं दत्तवान् यत् राजकुरेभ्यः अतिरिच्य ते एतां विद्यां अन्यं न शिक्षयिष्यति ।एकलव्यः राजकुमारो नासीत् अतः तं अध्यनस्य निषेधं कृतवन्तः । द्रोणाचार्यस्य अस्वीकृत्याः प्रभावितो

दुःखी च सः बालकः गृहमागतः । सः द्रोणाचार्यं गुरुं मतवान् तथा तत्रैव तेषा मृत्तिकायाः प्रतिमां निर्माय स्वयमेव अभ्यासं प्रारब्धवान् । अनेन माध्यमेन अभ्यासेन सः केचन वर्षेषु श्रेष्ठतमो धनुर्धरोऽभवत् ।

एकदा गुरुद्रोणाचार्यः धनुर्विद्यायाः अभ्यासाय कौरवपाण्डावान् वने नीतवान् । तत्र एकः शुनकोऽपि तैः सह आसन् । शुनकः क्रीडन् तत्र एकलव्यस्य पार्श्वे गतवान् तथा 'भुक्भुक' कृत्ववान् एकलव्यः तं ध्वनिं श्रुत्वा तथा स्वाभ्यासे विघ्नं मत्वा तस्यमुखे सप्तशरान् अमुञ्चत् । ते शुनः हानिं विना तस्यमुखेप्रविष्टाः। अनेन शुनकः तूष्णीमभवत् । सः पुनः कौरवपाण्डवानां पार्श्वे आगतः । द्रोणाचार्यः तस्यैतादृशीं स्थितिं दृष्ट्वा आश्चर्यः चकितः संजातः । ते विचारितवान् यत् एतादृशी धनुर्विद्यायां सफलता कथं भवितुं शक्यते । ते तं छात्रमन्वेषयन् एकलव्यस्य स्थाने आगतः । द्रोणाचार्यं दृष्ट्वा एकलव्यः आनन्दितोऽभवत् । तथा द्रोणाचार्यं नतवान् ।

द्रोणाचार्यः एकलव्यं पृष्टवान् यत् एतादृशी धनुर्विद्या त्वया कुतः शिक्षिता ? मृत्तिकायाः प्रतिमां निर्देशयन् एकलव्यः उक्तवान् यत् "हे गुरवः ! भवद्भ्यः"। एकलव्यः गुरुद्रोणाचर्यं प्रति असीमभक्त्या, श्रद्धया, तथा आत्मनिरिक्षेण धनुर्विद्यां शिक्षितवान् ।

एकलव्यस्य कथया वयं अवगच्छामः यत् सः स्वाध्यायमाध्यमेन धनुर्विद्यां शिक्षितवान् । तथैव वयमपि स्वाध्यायेन यथेष्टं शिक्षितुं शक्नुमः ।

ikBxr ç'u 2-1

1. यमः किमस्ति ?

2. नियमः किमस्ति ?

HkoUr% fd% f'kf{kroUr%

अस्मिन् पाठे भवन्तः अवगतवन्तः यत् यमः किम् अस्ति तथा नियमः किमस्ति। यमस्य विषये भवन्तः अहिसां सत्यं अस्तेयं तथा अपरिग्रहं अवगतवन्तः । तथा नियमस्य विषये भवन्तः शौचं सन्तोषं तपः स्वाध्यायं ईश्वरप्रणिधानमपि च अवगतवन्तः ।

वयं यमं निम्नलिखितकथाभिः अवगतवन्तः –

- कीटस्य तथा साधोः अहिसाम्
- एकलव्यस्य कथया सत्यम्
- चौरस्य तथा व्यापारीणः कथया अस्तेयम्
- लुब्धब्राह्मणकथया अपरिग्रहम्

वयं नियमं निम्नलिखितकथाभिः अवगतवन्तः –

- मित्रत्रयाणां कथया शौचम्
- असंतुष्टनृपकथया संतोषम्
- नचिकेताकथया तपः
- एकलव्यस्य कथया स्वाध्यायम्

ikBkUrk% ç'uk%

1. अपरग्रहं किमस्ति?
2. स्वाध्यायः किमस्ति ?

mÙkjekyk

2-1

1. यमः करणीयानि कार्याणि तथा अकरणीयानि कार्याणि अवबोधयति तथा एवं अवबोधयति यत् अस्माकं मौलिकप्रकृतिः दयालुः निष्कपटपूर्णा तथा शांतिपूर्णा वर्तते ।

2. नियमस्यः अर्थः अस्ति नियमः संविधानम् । एषः व्यक्तिगतनिरिक्षणाय नियमं निर्धारयति । यमवत् केवल पञ्चनियमाः केवलम् अध्ययनाय अभ्यासकार्यं नास्ति अपितु ते जीवनार्थमेकं दृष्टिकोणस्य अधिकं प्रतिनिधित्वं कुर्वन्ति ।